

CONDILLAC ELMÉLETE A NYELVRŐL MINT A GONDOLKODÁS ANALÍZISÉRŐL

KELEMEN JÁNOS

Az alábbi tanulmány egy nagyobb munka része, mely „A lélek és a nyelv” címmel a XVII. és XVIII. sz. nyelvfilozófiai és grammatikai elméleteinek történetét rajzolja meg. E munka célja, hogy azt a paradox következményeiben máig sem teljesen meghaladott tradicionális nyelvkonceptiót rekonstruálja, mely a racionalista és empirista metafizikákhoz kapcsolódik, s melynek közép-pontjában a gondolkodásnak a nyelvvel szembeni elsődlegességére és a nyelv privát jellegére vonatkozó tételek állnak. Az elemzés tárgyául választott gondolati mezőt egyrészt Descartes és Locke nyelvkonceptiója,* másrészt Rousseau nyelvelmélete határolja. Az e néhány névvel is jellemezhető korszakon belül a kifejezetten filozófiai nyelvelméletek mellett jelentős hely illeti meg az ún. „általános grammatika” körébe tartozó grammatikákat, melyek tradícióját a Port-Royal Grammatikája és Logikája alapította meg. A grammatikusok közül e helyütt is érdemes az enciklopédisták egyik mesterének tartott Du Marsais-t kiemelni, aki a karteziánus racionalizmussal szemben az angol szenzualizmus egyik első meghonosítója volt Franciaországban, s a karteziánus fogantatású grammatikákat jelentősen meghaladó elemzéseivel Condillac törekvéseire is nagy hatást gyakorolt.

A rekonstruálandó gondolati mező legjellegzetesebb képviselői, s a nyelv-elmélet területén is hagyományt teremtő kialakítói kétségtelenül Descartes és Locke, míg Rousseau-nak a nyelv eredetéről kialakított elképzelése már közvetlenül mutatja e klasszikus korszak gondolati struktúráját belülről feszítő ellentmondásokat, éles fényt vetve a racionalista-empirista metafizika és a hozzá kapcsolódó „általános grammatika” repedésvonalaira.

Úgy vélem, a XVII. és XVIII. sz. nyelvfilozófiájának elemzése nem egyszerűen a történeti erudíció körébe vág, hanem több tekintetben igen aktuális feladat. Egyrészt a marxizmusnak is válaszolnia kell arra a kihívásra, mely abból adódik, hogy széles polgári tudományos körökben fordulnak vissza — s itt Foucault kifejezését használom — a „klasszikus episzteméhez”, nem utolsósorban éppen a nyelvelmélet síkján tudatosuló ideológikus ösztönzések hatására (elég Chomskynak a „karteziánus nyelvészetről” kialakított koncepciójára, s a körülötte folyó vitára, illetve a strukturalizmusra gondolnunk). Másrészt olyan feladatról van szó, melynek megoldása a polgári gondolkodás egészének mozgását segít jobban megérteni, hiszen a fundamentális filozófiai problémákra adott válaszok belső ellentmondásait teszik nyilvánvalóvá, s ezek-

*Lásd Kelemen János: A lélek és a nyelv — Descartes: A nyelvprobléma helye a racionalizmus metafizikájában; „Világosság”, 1973/8—9. — Az ideák jelszínei (Locke nyelvelmélete); „Világosság”, 1973/12.

nek az ellentmondásoknak köszönhetik létüket a vizsgált nyelvkoncepciók. S mivel a filozófiai gondolkodásnak mint olyanak a marxizmus és a polgári filozófiák vitájában kibontakozó mozgását máig meghatározó hagyománnyal állunk szemben, egy ilyen vizsgálat a tudományok mai szintjén felvetődő problémák pozitív megoldásának is része lehet.

A tradicionális nyelvkoncepció, s a nyelv és a gondolkodás viszonyára vonatkozó tradicionális elmélet rekonstruálásakor érdemes különös figyelemben részesíteni Condillac nézeteit. Nem azért, mintha Condillac minden tekintetben eredetit alkotott volna, vagy része lenne magának a szóban forgó hagyománynak a megteremtésében. Hanem azért, mert az adott gondolati mezőn belül egyáltalán lehetséges elgondolások, melyek egymást keresztező mivoltukban is egy tőről fakadnak, együttesen jelennek meg nála, ezzel hozzájárulva a „klasszikus episztémé” Rousseau-nál már tetten érhető felbomlásához. Az a sajátos hely, melyet Condillac az újkori nyelvkoncepció elmélyítésében és végső konzekvenciáinak levonásában elfoglal, lehetővé teszi, hogy az alábbi tanulmány a jelzett munka szélesebb összefüggéseiből kiemelve is olvasható legyen.

*

A nyelvről mint a gondolkodás analíziséről szóló elméletet, melyet Du Marsais az „általános grammatikába” bevezetett, metafizikailag Condillac alapozta meg. Ez az elmélet annak az empirista hagyománynak a kiteljesedése, melyet Locke teremtett meg, a szavak és az ideák kapcsolatait, a szavaknak az ideák összefűzésére gyakorolt hatását, és a nyelvek szemantikai síkon is megmutató szerkezeti különbségeit elemezve. Az a locke-i felismerés, hogy a nyelvek nem egyszerűen hangtani állományukban különböznek egymástól, ott van annak a tipikus felvilágosodás kori elgondolásnak gyökerei közt, melynek értelmében minden nyelvnek megvan a maga „génusza”, s mely konceptuális keretet szolgáltatott a nyelvek empirikus sokféleségének értelmezésére.

Condillac az analízist a módszer általános alapelveként tekinti. Mint látni fogjuk, ebben az értelemben mondja azt, hogy a nyelv a gondolkodás analízise. A nyelv így a módszer spontán, természetadta mintája, melynek tudatossá tételével megkapjuk a tudományok vezérelvét, az új igazságok feltárásában és az ismert igazságok kifejtésében egyaránt követendő szabályok példáját. Az analízis egyetlen módszertani alapelvevé tétele természetesen polemikus színezetű: magában foglalja a szintézis, vagyis a descartes-i dedukcionizmus teljes elvetését. Condillac még a matematikusoknak (a „geometereknek”) is szeméretveti, hogy előnyben részesítik a szintézist, aminek következtében minden esetben elvesztik a „pontosságot” és a „világosságot”, amikor „kalkulusaikból kilépve” különböző természetű kutatásokba fognak. A „geometriai szellemet” követő metafizikusokkal szemben Locke az igazi példakép: „Négy híres metafizikusunk van, Descartes, Mallebranche, Leibniz és Locke. Egyedül az utóbbi nem volt géométer, és mennyire felülmúlta a másik hármat!”¹

Az ideák forrásának és természetének, az „egyszerű” és „összetett” ideák viszonyának kérdésében Condillac nagyjából Locke-ot követi, az innátista metafizikai rendszerek elleni empirista–szenzualista polémiát azonban új vonásokkal gazdagítja. Megmutatja, hogy a karteziánus kétely terméketlen, s éppen valódi célját: téveszméink lerombolását hibázza el. Kételkedhetünk

¹ Condillac: *Essai sur l'origine des connoissances humaines*; „Oeuvres philosophiques de Condillac”, I, Le Roy kiad., Párizs, PUF 1947, 117 (a továbbiakban: „Oeuvres”).

ugyanis abban, hogy kétszer kettő négy, vagy abban, hogy az ember eszes állat, de maga ez a kétely csak azáltal lehetséges, illetve pontosan azzal egyértelmű, hogy „rendelkezünk a kettő, a négy, az ember, az állat és az eszes ideáival”. „A kétely tehát meghagyja olyannak az ideákat, mint amilyenek: így — mivel tévedéseink onnan származnak, hogy ideáink rosszul vannak megalkotva — nem tudja ezeknek elejét venni.”² Arról, amit Condillac mondani akar, pontosabban úgy adhatnánk számot, hogy valaminek az állítása és tagadása meghatározott előfeltevéseket foglal magában. Ha kételkedünk, csak felfüggesztjük az állítást és a tagadást, de nem kerülünk ki abból a mezőből, melybe az adott állítás vagy tagadás logikailag illeszkedik.

A téveszmék eloszlatásához az kell, hogy ezeket az előfeltevéseket, illetve — Condillac szerint — magukat a szóban forgó ideákat romboljuk le. Ezt követően vissza kell mennünk eredetükig, vagyis az érzékletekig, hogy a „legegyszerűbb ideákból” újra felépítsük tudásunkat. Condillac hangsúlyozottan megkülönbözteti a maga „legegyszerűbb ideáit” a Descartes-féléktől, ti. „nem az absztrakt fogalmakra” vagy „a filozófusok általános alapelveire” gondol, hanem — mint Locke — azokra a „partikuláris” ideákra, melyek az érzékekben és a reflexióban tárgyszerűen is „legelőször” alakulnak ki.

A tudásnak ez a legegyszerűbb ideákból való újjáépítése a maga egészében analízis. Az analízis ti. nem áll másban, mint abban, hogy „visszahatolunk az ideák eredetéig, kifejtjük keletkezésüket, különbözőképpen összetesszük és szétbontjuk őket, hogy minden oldalról, mely megmutathatja kapcsolataikat, összehasonlítsuk őket”.³

A Locke-ra való állandó hivatkozás nem jelenti, hogy Condillac bizonyos pontokon ne szakadjon el példaképétől is. Újításai éppen az analízisre és ebből következően a jelek szerepére vonatkozó nézeteiben mutatkoznak meg. Locke — véli Condillac — nem ment eléggé vissza a lélek legelső műveletéig. Ő azonban — miután teljessé tette az értelem vizsgálatát — felfedezte „a jelek abszolút szükségességét és az ideák kapcsolatának elvét”.⁴

Ezt a nyilatkozatot komolyan kell vennünk, főleg azért, mert ha más szempontból is, tehát ha nem is kifejezetten nyelvelméleti vonatkozásban vizsgáljuk Condillac munkásságát, akkor sem lehetünk meg a jelek szerepéről alkotott felfogásának elemzése nélkül. Az érzékelés — észlelés és a magasabb lelki műveletek viszonyának Condillac-i koncepciója lényeges változásokon ment át az „Essai sur l'origine des connoissances humaines” és a „Traité des sensations” megírása közt: a változások jórészt annak köszönhetőek, hogy módosult a nyelvnek a magasabb lelki tevékenységek (a képzelet, az emlékezet stb.) kialakulásában játszott szerepéről vallott álláspontja. Maupertuis-hez intézett 1752-es levelében maga Condillac is jelzi nézeteinek módosulását, polémikusan fordulva szembe korábbi művének leglényegesebb pontjaival. Maupertuis-t nemcsak az érzéki tárgyak realitására vonatkozó berkeleyánus metafizikai elképzelései miatt bírálja, hanem azért is, mert — mint korábban saját maga — túl nagy szerepet szán a jeleknek a tudati alakzatok konstitálásában. „Kívánnám, hogy sikerüljön megmutatnia, hogyan függ a szellem haladása a nyelvtől. Kísérletet tettem erre az Emberi értelem eredetéről szóló Értekezésemben, de tévedtem, és túl sokat bíztam a jelekre.”⁵

² Uo. 112.

³ Uo. 113.

⁴ Uo. 114.

⁵ Condillac à Maupertuis, 25 juin 1752; „Oeuvres”, II, 536.

Az „Essai” és a „Traité” közötti különbségnek az a lényege, hogy míg az előbbiben az értelmi képességek előfeltételezik a nyelvet, addig az utóbbi szerint az értelem a nyelvtől függetlenül, a nyelv „feltalálását” megelőzően fejlődik ki. A „Traité” azt a kérdésfeltevést viszi végig, hogy egy előzőleg semmilyen ismerettel sem rendelkező, de ugyanakkor minden szükséges szervvel ellátott egyén — illetve a hipotézis szerint egy szobor, melynek egymás után ébresztjük fel érzékszerveit — pusztán érzékei segítségével milyen ideákra és lelki képességekre tehet szert. Az elemzés szerint egyetlen érzékszerv is elegendő minden lényeges szellemi művelet kialakításához: „az értelemnek egyetlen érzékkel annyi képessége van, mint mind az ötnék az egyesítésével”.⁶ Tehát csupán a szaglás birtokában — s hangsúlyozzuk, minden emberi érintkezésen kívül — képes Condillac szobra arra, hogy figyeljen, emlékezzen, összehasonlítsa, ítéletet alkosson, különbségeket tegyen, elképzeljen valamit, vagy hogy „absztrakt ideákat”, pl. számfogalmat alkosson. E módszer alkalmazásának — mint ismeretes — Condillac a plágium vádját köszönhette. Nemcsak Buffon előzte meg hasonló gondolat felvetésében, hanem Diderot is, aki a süketnémákról szóló levelében „egyezményes süketnémákon” (muet de convention) javasolja a nyelv kialakulását tanulmányozni. „Az egyezményes néma eszméje — mondja Diderot —, illetve az az eszme, hogy egy embert megfosszunk a beszédétől, felvilágosíthat a nyelv keletkezéséről. Ez az eszme, kissé általánosítva, oda vezetett, hogy úgy fogjam fel az embert, mint annyi egymástól elválasztott és megkülönböztetett lényt, ahány érzéke csak van.”⁷ Condillac a vád ellen védekezni kényszerült. Egyrészt azt hozta fel, hogy már Diderot 1751-ben kinyomtatott levele előtt foglalkozott — bizonyos mademoiselle Ferrand sugallatára — a szobor gondolatával, másrészt azt, hogy bár mindketten „többé-kevésbé ugyanazt a tárgyat” vizsgálták, más-más eredményre jutottak.⁸ Mindkét hivatkozási szempont jogos. Az első arra vonatkozik, hogy nem olyan elgondolásról van szó, melynek felvetése önmagában bárkinek elsőbbséget, tulajdonjogot biztosítana, hanem egy olyan általános elképzelésről, mely a „levegőben lógott”, s szervesen következett a kor minden filozófusa számára közös episztemológiai előfeltevésekből. Sőt, Condillac tovább is mehetett volna. Hivatkozhatott volna arra, hogy már az „Essai”-ben is található olyan passzusok, melyek a szobor-hipotézis szemléletmódjának felelnek meg. Az „Essai” alapgondolatával ellentétben, melynek értelmében a magasabb értelmi képességek a nyelv nélkül nem jöhetnének létre, e passzusok tartalmazzák már annak az embernek a fikcióját, aki a nyelv elsajátítását megelőzően az „ész tökéletes használatáról” tanúskodik, mivel első pillanattól kezdve kifejlett érzékekkel jött világra. Condillac azt ajánlja, hogy — amennyiben meg akarjuk érteni a tudás mibenlétét — képzeljük magunkat ennek az embernek a helyébe. „Egy ember, akit Isten érett vérmérséklettel és oly fejlett szervekkel teremtene meg, hogy az első pillanatoktól fogva bírna az ész tökéletes használatával, nem ütközne az igazság keresése közben olyan akadályokba, mint mi. Csak olyan mértékben találna ki új jeleket, amilyen mértékben új érzékletei lennének és új reflexiókat alkotna. Első ideáit azok szerint a körülmények szerint kombinálná, amelyekben találná magát, minden kollekciójukat partikuláris nevekké rögzítené, és amikor két összetett fogalmat akar-

⁶ Condillac: *Traité des sensations*; „Oeuvres”, I, 239.

⁷ Diderot: *Lettre sur les sourds et muets*; „Oeuvres Complètes de Diderot”, I, Assezat kiad., Párizs, Garnier, 1875, 357.

⁸ Condillac: *Réponse à une reproche*; „Oeuvres”, I, 318.

na összehasonlítani ezeket könnyen elemezhetné, mivel nem esne nehezeére azokra az egyszerű ideákra való visszavezetésük, amelyekből megalkotta azokat. Így csak azután képzelne el szavakat, miután ideákat alkotott magának, fogalmai mindig pontosan meghatározottak lennének, és nyelve nem lenne olyan homályosságoknak és kétértelműségeknek kitéve, mint a miénk. Képzelnék tehát magunkat ennek az embernek a helyébe, menjünk át minden olyan körülményen, melyben lennie kell, lássunk vele együtt, érezzük amit érez, alkossuk ugyanazokat a reflexiókat, szerezzük meg ugyanazokat az ideákat, elemezzük őket ugyanazzal a gonddal, fejezzük ki magunkat hasonló jelekkel, csináljunk magunknak — hogy úgy mondjuk — egy teljesen új nyelvet.”⁹ A „Traité” a későbbiek során ezt a spekulatív programot valósította meg.

Az idézett helyek a condillac-i nyelvelmélet belső szerkezetének és fejlődésének rekonstruálása szempontjából rendkívül jelentősek. Alapot adnak annak — a hagyományos filozófiatörténeti beállítással minden bizonnyal szemben álló — tételnek kimondásához, hogy Condillacnál kezdettől fogva két nyelvkoncepció áll egymás mellett: egyrészt a nyelvről mint a gondolkodás analiziséről és a gondolkodás konstitutív tényezőjéről szóló elmélet, másrészt az az igen elterjedt, Locke-ig visszamenő felfogás, hogy a nyelv ideáink, észleleteink utólagos rögzítése. Amikor Maupertuis-hez intézett levelében Condillac önbírálatot gyakorolt, lényegében az történik, hogy észreveszi: az első rendkívül modernnek ható változat (mely mellesleg szükségszerűen tartalmazza a nyelv társadalmiságának eszméjét) ellentmondásban van azzal a szenzualista ismeretelmélettel, amely mellett elkötelezte magát. Ez az első változat azoknak az egyre szaporodó megfigyeléseknek volt merész általánosítása, melyek azt mutatták, hogy az emberek vélekedését és tudását nagyban befolyásolja nyelvük. Véleményének egyértelmű kidolgozása azonban magának a „klasszikus episztemológiai struktúrának” a felszámolását jelentette volna. A második változat, melyet a „Traité” vagy a Maupertuis-hez írt levél annyiban képvisel, hogy az ismeretszerzés folyamatának leírásakor egyszerűen eltekint a nyelvtől, mindamellett nem szorítja ki teljesen és véglegesen az elsőt: Condillac „Logiká”-ja és „Grammatiká”-ja¹⁰ nagyrészt megismétli azokat a tételeket, melyek abból az elméletből következnek, hogy a nyelv a gondolkodás analizise.

Az analizis elmélete egyszerre kíván a nyelv természetének (a pszichikus struktúrában elfoglalt helyének) és a nyelv keletkezésének a magyarázata lenni. A nyelvprobléma így történeti dimenzióba kerül, ami magában foglalja a magyarázat deduktív sémájának az induktív sémával való felcserélését. Maga a történeti dimenzió persze csak pszeudo-formában nyílik meg: jobbra annak a megközelítési módnak kiteljesedéséről van szó, melyet Locke „historical plain method”-nak nevezett. Nem válik szét az individuális pszichikus történet és a társadalomtörténet síkja, vagy — ahogy szintén mondhatnánk — a nyelv „ontó”- és „filogenezise”. Sőt, az előbbire vonatkozó hipotézisek válnak az utóbbira vonatkozó hipotézisek alapjává és elméleti keretévé, ami megfelel a korai polgári gondolkodás általános beállítottságának, annak a magyarázó modellnek, melyet Locke-tól kezdve Maupertuis-n át Ch. de Brosses-ig és Court de Gébelinig különböző típusú nyelvelméleti spekulációkban figyelhetünk meg. Pontosán ebben kereshetjük annak a gyökerét, hogy az analizis-elmélet — melyről ismételnék meg: túlmutat a maga korán — nemcsak a szenzualista

⁹ Condillac: *Essai; „Oeuvres”, I, 111.*

¹⁰ Condillac: *Cours d'études pour l'instruction du prince de Parme, II—V; „Oeuvres”, I.*

ismeretelmélettel való ellentéte, hanem belső következetlenségei miatt is csak bizonyos határok között jelenthetett előrelépést a nyelv természetének megértésében.

Mivel a felvilágosodás empirista beállítottsága a nyelv természetének kérdését (ahogyan az ideák természetének a problémáját is) a genezis oldaláról igyekszik megválaszolni, rá kell mutatni: az alapvető nehézség abban rejlik, hogy miként jöhetett létre a nyelv a természetből. Condillac az első, aki összefüggő elméletté kovácsolja azt a nézetet, hogy a nyelv — a maga kezdeti formáiban — a természet műve. Ez nemcsak az isteni közreműködés kizárását jelenti, hanem annak a naiv — Locke által is vallott — elképzelésnek tagadását, hogy kész ideáinkat szándékosan és egyedi aktus eredményeként kapcsoljuk össze jelekkel. A természeti elv emellett a karteziánus racionalizmus igen konkrét formában való meghaladását is magában rejti. Ha Descartes-nál a nyelv csak a tisztán racionális gondolat tartalmak, és hangsúlyozottan nem a szenvedélyek kifejezéseként a lélek ismerve (hiszen ez a szint az állatoknál is megvan), akkor Condillacnál, s főleg Rousseau-nál, éppen a szenvedélyek vezérlik a nyelv első lépéseit. Természet és szenvedélyek, íme a nyelvgenezis elméletének két egymást támogató pillére. Összefüggésük különösen Rousseau-nál figyelhető meg, amikor kijelenti, hogy „a beszéd — lévén az első társadalmi intézmény — csupán természeti okoknak köszönheti alakját”¹¹, és hangsúlyozza, hogy „a szenvedélyek ragadták ki az első hangokat”.¹²

A nyelv, pontosabban: a hangnyelv — kiegészítés, s minden további fejlődése egy kiegészítő elemnek a belépését jelenti. A kiegészítő elemnek a beépülése a természetes és a mesterséges közti újabb szakadást, a megkettőződés láncolatát hozza magával.

Condillacnál a „kiegészítés” gondolata úgy jelenik meg, hogy felméri: a gesztusok a szemhez szólnak, s ezért szükség van a hangokra, a kiáltásokra, melyek rájuk irányítják a figyelmet. Mint Rousseau is írja: „a látható jelek pontosabban utánoznak, de az érdeklődést a hangok jobban felcsigázzák”.¹³

A kiáltások a természet „akcentusai”, s a bennük levő érzelmektől függően variálódhatnak. Természetességük lényeges mozzanata, hogy artikulálatlanok, mert a szájüregben képződnek, az ajkak és a nyelv közreműködése nélkül, s így minden ember számára közösek. Az ajkak és a nyelv már különbözőképpen módosítják a hangot, az artikuláció megjelenése tehát meg fogja bontani az emberi nyelv egységét.

Amit a természet adományának tekinthetünk, az tehát nem más, mint a gesztusok és a nekik alárendelt hangok kombinációja. Ezt minden ember megérti, mert egyedül az emberi test felépítésének sajátosságai határozzák meg. De már e természeti alapokon belül is megvan a mesterséges elem megjelenésének, a mesterséges jelek létrejöttének lehetősége. Amit Condillac úgy magyaráz, hogy a természet — épp azáltal, hogy jeleket adott nekünk — elindított azon az úton, hogy a már meglévők mintájára újakat alkossunk.

A condillaci nyelvelmélet logikai helyét és belső szerkezetét már az is tükrözi, hogy az „Essai” mely fejezeteiben, milyen problémákkal összefüggésben kerül sor a nyelv vizsgálatára. Az „Essai” első része „ismereteink anyagával”,

¹¹ Rousseau: *Essai sur l'origine des langues*; „Oeuvres Completes”, III, Párizs, Firmin — Didot MDCCCLXXVI, 495 (a továbbiakban: „Oeuvres”).

¹² Uo. 497.

¹³ Uo. 496.

tehát az „ideákkal”, valamint a lélek műveleteivel foglalkozik, a második része pedig teljes egészében a nyelv és a módszer kérdéseivel (ezek — mint jeleztük — azonosak). Ugyanakkor az első részben is szükségesnek tartja Condillac, hogy közbeiktasson egy-egy olyan fejezetet, mely megvilágítja a jelek szerepét részint a „lélek műveleteinek” (a képzeletnek, a figyelemnek és az emlékezetnek), részint az ideáknak a kialakulásában. Ez önmagában különbséget jelent Locke álláspontjával szemben, aki csupán az „Értekezés az emberi értelemről” harmadik könyvében beszél a szavakról, ezzel is kifejezésre juttatva, hogy az ideák eredete és kialakulása nyugodtan tárgyalható a nyelv tekintetbevétele nélkül. Szükségszerűen tűnik fel már ezen a ponton is a Locke-nak címzett számos dicsérő és bíráló condillac-i megjegyzés egyike, Locke — véli Condillac — példája annak, hogy mily lassan halad előre az emberi szellem: bármennyire is jó ügyet szolgált, bármennyire is felismerte a jelek fontosságát, elegendő volt egy kis figyelmetlenség ahhoz, hogy ne vegye észre, „mennyire szükségesek a jelek a lélek műveleteinek gyakorlásához”. A Locke-interpretáció és a Locke-kritika itt hallatlanul világos formát ölt. Mint Condillac észreveszi, Locke „azt feltételezi, hogy a szellem olyan mentális mondatokat alkot, melyekben a szavak közbelépése nélkül kapcsolja össze és választja szét az ideákat”. Mindez „igen kevésbé egzakt”: pontosan ez az, ami az analízis-elmélet fényében nem megy. Az idézett észrevétel a karteziánusokra és Malebranche követőire is vonatkozik, akikre Condillac szigorú következetességgel terjeszti ki a kritikát: „Hogyan lehet a jelek szükségességét feltenni, ha azt gondoljuk Descartes-tal, hogy az ideák velünk születtek, vagy Malebranche-sal, hogy mindent Istenben látunk?”¹⁴

A lélek műveleteinek magyarázata egy általános szemiotikai, illetve jeltipológiai keretbe illeszkedik. A természetes és intézményes jelek implicite Descartes-nál is meglévő megkülönböztetését Condillac árnyaltabb formában fogadja el, funkcióikat és a köztük levő viszonyt pedig egészen más megvilágításba helyezi. Három jeltípusról beszél: „véletlen”, „természetes” és „intézményes” jelekről. Az első csoportot azok a tárgyak alkotják, melyek alkalmasszerűen, egy meghatározott helyzetben kapcsolódnak valamelyik ideánkhoz, oly módon, hogy ennek az asszociációnak a hatására képesek ezt felidézni. A második csoportba az érzelmeket: a fájdalmat, örömet, félelmet stb. kifejező kiáltások tartoznak. Az „intézményes jelek” pedig azok, melyeket „magunk választottunk”, melyek tehát „önkéntes” kapcsolatban vannak ideáinkkal.

A jelek három típusa hierarchikusan épül egymásra, annak megfelelően, hogy egyre magasabb rendű lelki műveleteket tesznek lehetővé. Az intézményes jelek nélkül is lehetséges már a képzelet és az emlékezet „valamilyen” gyakorlása, hiszen egy „alkalmasszerű” jel, vagyis egy olyan tárgy megjelenése, melyhez valamelyik észleletünk előzően hozzákapcsolódott, képes ezt az észleletet felidézni. Ekkor azonban külső és véletlen körülményektől függ lelki tevékenységünk: „a képzelet gyakorlása nem áll az ember hatalmában”.¹⁵ A kiáltások először nem is jelek, mert észleleteinknek nem kiváltói, hanem következményei. Ha egy érzelem és egy kiáltás kapcsolata állandósul, akkor létrejön a jelviszony, de mind a szóban forgó érzelem, mind a megfelelő jel külső hatásra jelenik meg, s ez ismét nem ad alkalmat arra, hogy magunk rendelkezünk velük, hogy tehát „hatalmunk” legyen a lelki tevékenységek felett. Mivel az emlékezet nem

¹⁴ Condillac: „Oeuvres”, I, 48.

¹⁵ Uo. 19.

más, mint „az a képesség, hogy ideáink jeleit felidézzük”, a szó igazi értelmében vett emlékezetet, s az összes olyan tudati aktust, mely az emlékeket magában foglalja, az intézményes jelek teszik lehetővé, a jeleknek az a típusa, mellyel a külső feltételektől függetlenül rendelkezünk. Ez azt jelenti, hogy a *gondolkodásnak a nyelv a feltétele*.

A mondottakból következik az emberi léleknek az állattal szembeni fölénye. Condillac az „Essai”-ban megismétli azt a descartes-i és locke-i gondolatot, hogy az ember és az állat közti különbségnek a nyelv a mércéje, s hogy a nyelv megléte vagy hiánya nem a testi szervek berendezésétől függ: egyrészt nincs az állatok hatalmában, „hogy ideákat önkényes jelekhez kapcsolják, másrészt bizonyosnak tűnik, hogy az erre való képtelenség nem egyedül a szervezetből származik. Testük nem alkalmas-e ugyanúgy a gesztus-nyelvre, mint a miénk? Többségüknek nincs-e meg mindaz, ami a hangok artikulálására szükséges? Ha képesek lennének ugyanazokra a műveletekre, mint mi, miért nem adják tehát ennek bizonyosságát?”¹⁶ Ezek szerint Condillac sem megy tovább a nyelv meglétének vagy hiányának, mint végső adottságnak a rögzítésén, nem keresi az ember és az állat közti különbség mélyebben fekvő okait. Ami természetes, hiszen hiányzik ehhez a munkáról és a termelésről alkotott történelemfilozófiai koncepció. Ennek hiánya érződik akkor is, amikor a „Traité des animaux”-ban az állatok természetéről, illetve az állat és ember közötti különbségről árnyaltabb koncepciót igyekszik kidolgozni, melynek az a lényege, hogy az állatok bizonyos korlátozott értelemben rendelkeznek *nyelvv*el (langage), míg az embernek a *beszéd* (parole) adománya adatott meg. A különbség elemzése így az *állati kommunikáció* és az *emberi kommunikáció* összehasonlításának síkjára tevődik át. Egy-egy állatfaj egyedei ezek szerint kommunikálnak egymás közt. Mivel azonban csak annyi ismeretre tesznek szert, amennyit minden egyed képes külön-külön megszerezni, kis mértékben „járulnak hozzá egymás kölcsönös tökéletesítéséhez”.¹⁷ Az állatok azért teszik mindig ugyanazt és ugyanolyan módon, mert az adott fajon belül minden egyed ugyanazoknak a szükségleteknek engedelmeskedik: „együtt élnek, de majdnem mindig külön gondolkodnak”. Ezzel szemben az emberek mindent a beszédnek köszönhetnek: az egyének a beszéd segítségével sajátítják el ismereteiket, sőt érzelmeiket is, ez az alapja kölcsönös tökéletesedésüknek, a szellem fejlődésének. Mindent azoktól kapnak, akiknek megadatott a beszéd: „lelkük összes szokásukkal együtt belénk hatol, tőlük vannak gondolataink”.¹⁸ E kitűnő megállapítások ellenére, melyek tartalmazzák azt a felismerést is, hogy az állati viselkedésben és kommunikációban a biológiai meghatározottságnak van döntő szava, s csak másodlagos szerep jut a tanulásnak, Condillac szkeptikus megnyilatkozásokra kényszerül: kételkedik abban, hogy az állat és az ember jellemzésekor egyáltalán lehetséges-e „homályos”, és „képletes” meghatározásoknál többre jutni.

Az adott határon belül Condillac mégis a legvégső pontig jut el: a nyelv (a kommunikáció sajátos emberi eszköze) nemcsak ismérve, hanem feltétele is az emberi léleknek. Locke-nak vagy még inkább Berkeleynek azzal a feltételezésével szemben, hogy nemcsak lehetséges, hanem — amennyiben minden tévedést ki akarunk küszöbölni — szükséges is gondolatainkat a szavaktól „lemez-teleníteni”, bebizonyítja: ily módon nemcsak a tévedéstől, hanem az igazságtól

¹⁶ Uo. 21.

¹⁷ Condillac: *Traité de, animaux* (1755); „Oeuvres”, I, 361.

¹⁸ Uo. 360.

is megszabadulunk — az az ember, akit megfosztanak a jelek minden használatától, „gyengeelméjű”. „Ha azt hiszik — írja Condillac, mintha csak Berkeleynek címezné szavait —, hogy szükségtelenek a szavak, tépjék ki őket emlékeztükből, s próbáljanak elmélkedni a polgári és erkölcsi törvényeken, az erényeken és a bűnökön, végül pedig mindenfajta emberi cselekedeten, s el fogják ismerni tévedésüket. Be fogják látni, egyetlen kombináció esetében sem fognak jelekkel rendelkezni ahhoz, hogy meghatározzák az egyszerű ideáknak a számát, melyeket össze akarnak gyűjteni; alig fognak egy lépést tenni anélkül, hogy ne észleljenek mást, mint csupán káoszt. Ugyanolyan zavarban lesznek, mint az a valaki, aki úgy akarna számolni, hogy többször mondja: egy, egy, egy, s aki nem kíván minden kollekcióhoz jeleket képzelni. Ez az ember soha nem alkotna ideát magának a húsról, mert semmi sem biztosítaná arról, hogy pontosan megismételte minden egységét.” Az ebből adódó egyetlen konklúziót — azt tehát, hogy jelek nélkül nem tudnánk gondolkodni — Condillac világosan és egyértelműen ki is mondja: „... ahhoz, hogy legyenek ideáink, melyekre reflektálni tudjunk, jeleket szükséges elképzelnünk, melyek az egyszerű ideák különböző kollekciói közti kapcsolatot szolgálják, s fogalmaink csak annyiban pontosak, amennyiben rendre feltaláltuk a jeleket, melyeknek rögzíteniük kell őket”.¹⁹

A gondolkodás és a lélek nyelvi feltételezettsége egyik alapvető formája az egyéni pszichikum társadalmi feltételezettségének. Azt mondhatnánk, ennek az összefüggésnek egyik eszmetörténeti bizonyítéka, hogy a gondolkodás és a nyelv belső kapcsolatának feltételezése még a hagyományos polgári gondolkodás individualizmusának keretei közt is *magá után vont* a magába zárt individuum, a minden tekintetben autonóm lélek fikciójának bizonyos mértékű feladását. Condillac különböző megfigyelések alapján azt is igyekszik igazolni, hogy a jelek — s így az ideák — csak az emberek kölcsönös érintkezésében alakulhatnak ki. Hivatkozik pl. egy született süketnéma, egy huszonhárom éves chartres-i ifjú 1703-ban közzétett esetére, akinek érzékszervei váratlanul rendbejöttek, s ezt követően úgy számolt be előző állapotáról, hogy „tisztán állati életet folytatott, s teljes egészében a jelenlevő érzéki tárgyak foglalkoztatták”.²⁰ Idézi egy Litvániában talált tízéves gyermek példáját is, mely egyébként emlékeztet a XVIII. sz. óta állandóan szóba kerülő „farkas gyerekek” problémájára. A litvániai gyermek — aki medvét közt nevelkedett — „semmi jelét sem adta az észnek, négykézláb járt, nem volt semmilyen nyelve, s úgy képezte a hangokat, hogy semmiben sem hasonlítottak egy ember hangjára”. Miután lassacskán megtanult beszélni, s korábbi állapotáról kérdezték, erre nem emlékezett jobban, mint ahogy mi emlékszünk arra, ami a bölcsőben történt velünk”.²¹ Szükség telen figyelmeztetnünk, hogy a hasonló esetek értelmezésében a modern tudományoknak is mennyire óvatosan kell eljárniuk (hogy mást ne is említsünk, olyan kérdésekről van itt szó, melyeket nem lehet tisztán induktív úton eldönteni: mint Lévi-Strauss is megmutatta, a szociális antropológia vajmi kevésre jut csupán az induktív módszer segítségével).²² A Condillac által felhozott tények természetesen ellenőrizhetetlenek, s interpretációjuk fölöttébb naiv. Ez azonban nem változtat annak a megállapításnak *logikai* helyességén,

¹⁹ Condillac: „Oeuvres”, I, 43.

²⁰ Uo. 44.

²¹ Uo. 46.

²² Claude Lévi-Strauss: *Le champ de l'anthropologie*; „Anthropologie structurale deux”, Párizs, Plon 1973, 30.

melyet Condillac a chartres-i ifjúról szóló beszámolóából idéz: „az emberek ideáinak legnagyobb alapja kölcsönös érintkezésükben van”²³, s melyet ő maga így fogalmaz meg: „Mivel az emberek csak annyiban alkothatnak jeleket maguknak, amennyiben együtt élnek, ennek az a következménye, hogy amikor szellemük formálódni kezd, ideáik alapja egyedül kölcsönös érintkezésükben található.”²⁴

A magasabb lelki képességeknek a nyelvhez és a társadalmi együttéléshez való kapcsolása az idea-terminus jelentésében is változást hoz, szűkíti a racionalizmus és az empirizmus metafizikájában hozzátapadt homályosságot. A kar-teziánusok és locke-iánusok — az idea-terminus mindent magába foglaló értelmezésére támaszkodva, mely együtt járt a lelki jelenségeket differenciálatlanul összerosó fejtegetésekkel — az előző tétellel szemben azt hozhatnák fel, hogy már az emberekkel való kapcsolatot megelőzően is vannak ideáink, mert vannak észleleteink. Condillac természetesen nem mondhatja erre, hogy ilyen esetben még észlelni is másképpen észlelnénk. Megjegyzi azonban, hogy „azok az észleletek, melyek sohasem voltak a reflexió tárgyai, tulajdonképpen nem ideák. Ezek csak a lélekbe nyomott impressziók, melyeknek ahhoz, hogy ideák legyenek, hiányzik, hogy képmásoknak tekintsék őket.”²⁵ Az „idea” reflektált észlelet, az érzéki anyag tudatosítása: Condillac tehát a fogalmi gondolkodás szintjére alkalmazza a terminust. Figyelemre méltó, hogy a „Traité”-ben, ahol — mint szóltunk róla — megváltozik a condillaci nyelvkoncepció, visszatér az „idea” hagyományos, differenciálatlan és tág jelentése is.

A nyelv és a gondolkodás szükségszerű kapcsolatának elismerésében Locke-ot többek között nyelvkritikája is akadályozta. A nyelvvel való visszaélésekről szóló tanítása és a helyes gondolkodás lehetőségének megmentésére irányuló ezzel egyidejű elméleti igény szintén sarkallhatta arra, hogy az ideák megalkotásának folyamatát a nyelv nélkül is elképzelhetőnek gondolja. Condillac ebben a kérdésben szembefordul példaképével, de ez nem jelenti, hogy elveti nyelvkritikáját. Az, hogy „a szellemi műveletek többé-kevésbé a jelek használatának arányában fejlődnek”, egyben komoly nehézség forrása: „ha szellemünk csak jelek segítségével rögzíti ideáit, fennáll a veszély, hogy következtetéseink csak szavakon fordulnak meg”, ami pedig számtalan tévedést okozhat.²⁶ A gyógy módra azonban nem a nyelv kiküszöbölhetősége, hanem a matematika példája ad biztosítékot. Az „Essai”-nek a matematika pontosságára vonatkozó megjegyzése, mely a matematikát a nyelv bajaira való orvosságnak tünteti fel, már tartalmazza azt a gondolatot, hogy a matematika — s általában a „tökéletes tudomány” — nem más, mint jól formált nyelv: ezt fogja már címében is kifejezni Condillac késői műve, „A számolás nyelve”.²⁷

Condillac jeltipológiájából, melynek kifejtésére a magasabb lelki műveletek tárgyalásakor kerül sor, önmagában még nem derül ki, hogy a nyelv szemiotikájának vonatkozásában is fontos újításokat és előremutató belátásokat tartalmaz. Mint láttuk, az intézményes jeleket első megközelítésben egyszerűen úgy határozza meg, hogy „önkéntes” kapcsolatban vannak ideáinkkal. Ezt a hagyományos meghatározást azonban „Grammatikájá”-ban tovább finomítja, meghaladva az intézményes jelek port-royalista felfogását. Ide vonatkozó meg-

²³ Condillac: „Oeuvres”, I, 44.

²⁴ Uo. 47.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 48.

²⁷ Condillac: La langue des calculs (posztumusz kiadás, 1798); „Oeuvres”, II, 419—529.

állapításai — mint E. Benveniste joggal figyelmeztetett rá — a jelek önkényességéről és motiváltságáról folyó mai vitákban is mérvadóak lehetnek.²⁸ Aláhúzza ugyanis, hogy az intézményes jelek, vagy — a „Grammatiká”-ban használt terminussal élve — a „mesterséges jelek” bizonyos értelemben nem önkényesek. Az „önkényesség” az ok és megalapozottság nélküli választást foglalja magában, ami kizárja a megértést. A mesterséges jeleket viszont oly módon alkotjuk meg, hogy kiválasztásuk az éssen alapul. „Úgy kell elképzelnünk őket, hogy az értelem elő legyen készítve a már ismert jelek által.”²⁹ Új jeleket tehát a már ismert jelek mintájára, *analógiájára* alkotunk, s ez nem más, mint annak kimondása, hogy jeleink motiváltak. A motiváltság nem a jel és a megjelölt tárgy közötti „természetes” szükségszerű kapcsolatot jelenti, hanem a nyelv saját törvényeinek való engedelmességét. Abban, hogy az abszolút fizikai szükségszerűség és az önkényesség hagyományos alternatívájával szemben új megoldást tudott találni, Condillacot nyilván segítette az a nézete, hogy a nyelv az emberek együttélésében, „kölcönös érintkezésében” gyökerezik. Ily módon — ha még elégtelenül is konceptualizálva — új dimenzió nyílik a nyelv vizsgálatában: a jelek *inherens* társadalmiságának dimenziója. Az idézett eszmefuttatástól nem áll messze a nyelv privát voltának a cáfolata sem: az a kijelentés, hogy az új jelek *elő vannak készítve* a már ismert jelek által, persze pontosításra szorul, de a XX. század nyelvfilozófusának megfogalmazása ugyanannak az ösvénynek a folytatását jelenti. A condillac gondolat úgy fejleszthető tovább, hogy az új jelek *bevezetésének és használatának módját* szabják meg a nyelv implicit szabályai. Egy nyelv grammatikája „előre látja” azokat az üres helyeket, melyeket a jelek *egyáltalán* elfoglalhatnak. Ebben az értelemben nincs önkényesség a nyelvben.

Itt kanyarodunk vissza ahhoz a kiinduló problémához, mely — mint jeleztük — az egész condillac, majd pedig a rousseau-i nyelvkoncepciónak is középpontjában áll. Honnan vannak a „már ismert” jelek? A természetes jelekből milyen úton-módon jönnek létre az intézményes jelek, hogyan jön létre a nyelv?

Az a korábbi kijelentésünk, hogy Condillac összefüggő elméletté kovácsolja a nyelvnek a természetből való eredeztetését, magyarázatra szorul. Verbálisan ugyanis nem tagadja a bibliai hipotézis jogosultságát: „Ádám és Éva nem a tapasztalatnak köszönhették lelkük műveleteinek gyakorlását. Isten kezéből kikerülve, egy rendkívüli segítség révén abban az állapotban találták magukat, hogy gondolkodtak és közölték gondolataikat.” Az tehát, hogy a nyelv Isten ajándéka, *történetileg* igaz. Condillacnak azonban nem ez a problémája. Bár természetesen isteni ajándék a nyelv, szerinte *létrejöhett volna* természeti úton is, s ennek *lehetőségét* kell a filozófiának megmutatnia. Mivel ezt a lehetőséget elemzi, a teológiai magyarázatot ki lehet emelni rendszeréből, anélkül, hogy annak logikája megtörne. „De feltételezem, hogy kevéssel az Özönvíz után két gyermek — az egyik és másik nemből — szétszóródott a pusztaságban, mielőtt bármely jel használatát megismerte volna . . . Ki tudja, nincs-e olyan nép, mely ne egy ilyen eseménynek köszönhetné eredetét? Engedtessék meg, hogy ezt feltegyem: ekkor az a kérdés, hogy ez a születő nemzet miképp alkotott egy nyelvet?”³⁰ E kérdés egy csapásra megváltoztatja a probléma egész szerkezetét,

²⁸ E. Benveniste: *Nature de signe linguistique; „Problèmes de linguistique générale”*, Párizs, Gallimard 1966, 49.

²⁹ Condillac: *Cours d'études...*, II, *Grammaire; „Oeuvres”*, I, 429.

³⁰ Condillac: „*Oeuvres*”, I, 60.

áthelyezve annak középpontját az immanencia szférájába. A természeti elvet Condillac tudatosan és programszerűen a *tudományosság* kritériumaként fogalmazza meg. Warburton hasonló gondolatmenetéhez³¹ a következő kommentárt fűzi: „Ha feltételezem, hogy két gyermek abban a helyzetben volt, hogy a nyelv egészen legelső jeleit volt szükséges elképzelniük, azért teszem, mert úgy vélem, egy filozófusnak nem elég azt mondania, hogy egy dolog rendkívüli úton jött létre, hanem kötelessége megmagyaráznia, hogy *jöhetett volna* létre természeti eszközökkel.”³²

A nyelv fokozatosan lett azzá, ami — vagyis a gondolkodás analízisévé. Fejlődésének első állomása a gesztus-nyelv, a „langage d'action” volt, melyre az ember pusztán természeti felépítésénél fogva képes. A természettől kapott eszközök elsősorban a vágy, az elutasítás, az érzelmek, a szenvedélyek kifejezésére voltak alkalmasak, az egyedek közötti érintkezésnek mintegy spontán, ösztönös formáját alkották. A pusztában szétszóródott két gyermek — akiről a hipotézisben szó van — már csak egymás megfigyelése révén is hozzászokhatott lassanként ahhoz, hogy ugyanazokhoz a spontán mozdulatokhoz és kiáltásokhoz ugyanazokat az észleleteket társítsa. Ez önmagában maga után vonta azoknak a primitív lelki műveleteknek (az észlelésnek, a figyelemnek, az emlékezet halvány megjelenési formájának) finomodását, melyek már a kiindulópontban, az állati lét szintjén adva voltak. A jelek és a lelki műveletek fejlődése így kölcsönösen hatott egymásra: „A jelek használata lassanként terjesztette ki a lelki műveletek gyakorlását, emezek pedig . . . a jeleket tökéletesítették. Tapasztalatunk bizonyítja, hogy ez a két dolog kölcsönösen segíti egymást.”³³ E kölcsönhatás során egyre inkább állandósult bizonyos ideák és bizonyos mozdulatok vagy kiáltások kapcsolata, illetve egyre több mozdulat vagy kiáltás vált valamilyen lelkiállapotnak a jelévé.

Az új jelek képzésének törvénye már a gesztus-nyelvben is az analógia, mely magában a természeti kiindulópontban — a kiindulópont saját logikájánál fogva — létrehozza a természeti és a mesterséges közti szakadást. E folyamat leírásakor Condillac azt a szemiotikai álláspontját érvényesíti, melynek eredményeként elvetette a hagyományos önkényesség-fogalmat. A természeti és a mesterséges viszonyára, melyben a „mesterséges” jelek nem önkényesen, hanem a „természetes” jelek által előkészítve jelennek meg, példa a római komédiások pantomimja. A pantomimjátékosok által használt jelek nem lehettek önkényesek, hisz ebben az esetben a nézők csak akkor érthették volna őket, ha előtanulmányokat folytattak volna, amiről bizonyosan nem volt szó. A komédiások „a természetes jelekből kiindulva, melyeket mindenki megértett, az analógiát választották vezérül azoknak a jeleknek kiválasztásában, melyeket szükséges volt feltalálniuk”.³⁴

Condillac e fejtegetéseinek általános szemiotikai jelentősége van, de — hadd húzzuk alá — gondolatai művészet-szemiotikai szempontból is érdekesekek. Valóban jellemző a művészi jelrendszerekre az egységnek és távolságtartásnak az az összefonódottsága, melyet a jel és a kifejezendő tartalom viszonyában az analó-

³¹ Warburton: „Essai sur les hiéroglyphes des Egyptien, où l'on voit l'Origine et le Progres du Langage et de l'Ecriture...”, Párizs 1744, 48.; Warburton e könyve, melyet „The divine legation of Moses” (1741) c. munkájából fordítottak, a primitív nyelv metaforikus jellegéről szóló tézisével nagy hatást gyakorolt Condillacra és Rousseau-ra.

³² Condillac: „Oeuvres”, I, 60.

³³ Uo. 61.

³⁴ Condillac: Cours d'études..., II; „Oeuvres”, I, 429.

gia létesít. Problémánk szempontjából ugyanakkor az a lényeges, hogy a főntebbiekben tulajdonképpen két gesztus-nyelvről esik szó: „egy természetesről, melynek jeleit a szervek felépítése adja meg, és egy mesterségesről, melynek jeleit az analógia szolgáltatja”. Az előbbi igen korlátozott, de az utóbbi „elég kiterjedt ahhoz, hogy az emberi szellem minden elgondolását visszaadja”.³⁵

Mit jelent konkrétan a természetesnek és a mesterségesnek ez a hasadása, mely az analógia által biztosított egységen és átmeneten belül már a gesztusnyelvben is megjelenik?

A pusztán természetes nyelv esetében a jelként funkcionáló cselekvés vagy gesztus összetett képet szolgáltat: megjelöli a tárgyat, kifejezi a róla alkotott ítéletet és az általa keltett érzelmet. Ezek a komponensek a cselekvésben egyszerre adóttak, mint ahogy elménkben is egyszerre vannak jelen. A gesztus által kifejezett komponenseket egy szempillantás alatt felfoghatjuk, de ahhoz, hogy a gesztust lefordítsuk, hosszú beszédre van szükség.

A természeti és a mesterséges közti különbség így a szimultaneitás és a szukcesszivitás különbségére megy vissza: „a szimultán ideák nyelve az egyedüli természetes nyelv. A szukcesszív ideáké ellenben kezdettől fogva mesterségesek . . .”³⁶

Ebből következik, hogy a tisztán természetes gesztusnyelvnek van egy nagy előnye és egy nagy hátránya. Előnye a gyorsaság, mert erőfeszítés nélkül egyszerre mond ki mindent, míg a beszédben lassan vergődünk ideáról ideára. Hátránya, hogy összemossa azt, ami az artikulált hangnyelvben megkülönböztetett.

Mivel azonban kezdetektől fogva megvan a gesztusnyelv mesterségesé válásának a lehetősége, az említett hátrány fokról fokra kiküszöbölődik. Ami azt jelenti, hogy az ember már a gesztusok révén is megtanulja gondolatait elemezni, részekre bontani, mégpedig oly módon, hogy a szimultán mozdulatokat szukcesszív mozdulatokra váltja.

A mozdulatok szukcesszivitása — mely már a gondolkodás analízise — további lépést jelent a tulajdonképpeni mesterséges nyelv kialakulásához, s mintát szolgáltat a gondolkodásnak a hangok általi tagolásában. A hangnyelv esetében már teljesen az analógia és az analízis birodalmában vagyunk, s ezzel a szukcesszivitásában is, mert „analizálni nem más, mint sorrendben és szukcesszíve megfigyelni”.³⁷

Olyan birodalom ez, melyben a természet már majdnem mindent „ráhagy” az emberre. Az itt mutatkozó összefüggések felfogásában rejltő ambivalencia miatt Condillacnak mindjárt el kell azt is ismernie, hogy a természet ennek ellenére továbbra is kézen fogja az embert. Hiszen a hangnyelvben szintén jelen van, s éppen az analógia révén, mely eredetileg a tőle való elrugaszzkodás eszköze volt. Az analógia új jelet teremt — olyat, amely nincs meg a természetben —, de a természet mintájára. A nyelv megalkotásának kezdetén az ember egyáltalán nem választhatta meg önkényesen ezt és ezt a szót, hogy ezt és ezt az ideát jelentse. Először is adva voltak az akcentusok, melyek minden artikuláció nélkül képződnek, és ezért minden nyelvben közősek. Az eredeti, minden nyelvben közős természetiséget majd csak az artikulációk bontják meg — az

³⁵ Condillac: „Oeuvres”, I, 429.

³⁶ Uo. 430.

³⁷ Uo. 431.

artikuláció a mesterséges jelleget képviseli — de úgy, hogy az első artikulált hangokban az akcentusok megőrződtek. S ahogyan a gesztus-jelek utánozhatták az érzéki képeket, úgy utánozhatták az első szavak is a tárgyak hangjait. A szoros értelemben vett hangutánzáson túl a természet még az olyan analógiákban is a nyelv segítségére siethetett, mint amelyek a hallási, a látási stb. érzékletek között vannak. Így bizonyos hangokat bizonyos színekre lehetett alkalmazni stb. Miután a szavak első készlete ily módon rendelkezésre állott, az analógia segítségével éppúgy lehetett újabb jeleket alkotni, ahogy a gesztusnyelven belül is.

A hangutánzás, majd az analógia révén az ember elég szóval rendelkezett ahhoz, hogy legyőzze azokat az akadályokat, melyek az új tárgyak megnevezésének útjában álltak. Ha olyan tárgyat kívánt megjelölni, melyekben több érzéki minőséget fedezett fel, elég volt egyesítenie azokat a szavakat, melyek ezeket a minőségeket fejezték ki. A nyelv a kombinatorika síkján fejlődött és funkcionált tovább: „az első szavak olyan elemekké váltak, melyekből újakat illesztettek össze: s elegendő volt különbözőképpen kombinálni őket, hogy különböző dolgok sokaságát nevezzék meg”.³⁸

A nyelv és a gondolkodás viszonya itt elveszti azt az átlátszó egyszerűségét, melyben a grammatikusok olyannyira hittek. A nyelv a gondolkodáshoz képest a reprezentáció egy újabb, sajátos rendjévé szerveződik, melynek megvannak a maga elvei és törvényei. Igaz, a nyelvek rendszere továbbra is a gondolkodás rendszerét mintázza, a nyelvek továbbra is az ideákkal vannak arányban. Sőt, megmarad a nyelvi rendszer univerzalitásának képzete is: „mivel az ideák rendszerének mindenütt ugyanaz az alapja, szükséges, hogy a nyelvek rendszerére alapjában véve mindenütt ugyanaz legyen”. „Következésképpen — vallja Condillac — minden nyelvnek közös szabályai vannak.”³⁹ Nyelvi univerzálénak tartja pl. azt, hogy minden népnél találunk szavakat a különböző fajok, és a szavak közti kapcsolatok megjelölésére. A nyelvi rendszer és a gondolkodás közti harmónia azonban két különböző alapon szerveződött rend leképzési viszonya. Mindenekelőtt a reprezentáció szimultán összefüggései vetítődnek az idő lineáris rendjére. Nem mintha nem gondolkodnánk időben, vagyis nem az időben követnék egymást gondolataink. De önmagában minden egyes gondolatunk szimultán egység, a reprezentáció elemei egyetlen pillanatban adóttak: „szellemünkben minden olyan idea szimultán, mely egy gondolatunkat alkotja . . .” Ha a szellem képes lenne úgy kiejteni az ideákat, ahogy „felfogja őket”⁴⁰, minden biztonnal egyetlen pillanatban tenné azt. Csak azért nem teszi, mert nem teheti. „A gondolkodás egyszerű művelet”, „kiejtése szukcesszív művelet” — mondja Sicard abbé, Condillac gondolatát visszahangozva.⁴¹

A nyelv szukcesszivitásából adódik, hogy a gondolkodást — s a gondolkodás közvetítésével a valóságot — csak egy kombinatorika prizmáján keresztül tükrözi. A nyelv az a gondolkodásnak, s a jelek többi fajtájának, mint ami az algebra a geometriának. Csakis szukcesszív rend mivoltában a gondolkodás elemzése. Foucault interpretációjában: „nem egyszerű tagolás, hanem a rend mélyreható bevezetése a térbe”.⁴²

³⁸ Uo. 432.

³⁹ Uo. 435.

⁴⁰ Uo. 436

⁴¹ Abbé Sicard: „Éléments de grammaire générale” (3. kiad., Párizs 1808), II, 113.

⁴² Foucault: „Les mots et les Muses”, Párizs, Gallimard, 1967, 97.

Condillacnál bizonyos irányban eldőlnék azok az ingadozások, melyeket az általános grammatika a grammatika és a logika viszonyának tárgyában tanúsított. Az eredeti racionalista kiindulópont szerint a grammatika tulajdonképpen logika, és viszont. Sem a Port-Royal, sem követői nem vihették azonban teljesen végig ezt az azonosítást. Az általános grammatika sajátos tárgya végül is nem a gondolkodás, de nem is a nyelv, hanem — mint Foucault helyesen megállapítja — a *beszéd* mint verbális jelek sorozata. Innen a szórend problémáinak kiemelkedő fontossága a kor grammatikusainál és filozófusainál.

Míg a reprezentáció és az eredeti nyelv szimultaneitása természetes, addig a verbális jelek sorozata, vagyis a szórend, mint szukcesszív rend: mesterséges. Éppen ezért, s nem ennek ellenére (mint Foucault engedni sejtetni), nem lehet ugyanaz minden nyelvben. Egyesek a cselekvést jelölő szót a mondat közepére, mások a végére helyezik stb.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy annak, amit az általános grammatika vizsgál, a szukcesszív és kombinatorikus rend a lényege, újabb probléma merül fel. Mi a viszonya ennek a nyelvről nyelvre változó rendnek ahhoz a szükségszerű és univerzális rendhez, melyet a tudomány és az algebra állít fel?

Az eltérés nem a lényegét érinti. A szukcesszivitás és a kombinatorika mindkét rend jellemzője. A nyelvek középen helyezkednek el a szimultán reprezentáció, valamint a tudományok és az algebra: a tökéletes spontaneitás és a tökéletes mesterségeség között. A nyelvek mesterségesek a reprezentációhoz, spontán-természetesek a tudományokhoz képest. A tudományok spontán formáját, a szellem még kontrollálatlan logikáját kell bennük látni. A hangsúly azon van, hogy a *tudományok* spontán formái, tehát végtelenül közelebb állnak az igazi filozófiához, mint a reflektálatlan közvetlenséghez: „a legegyszerűbb melléknév feltalálása — kiált fel a hasonló gondolatkörben mozgó A. Smith — több metafizikát kíván, mint hinnénk”.⁴³

A mesterségeség, mely először a nyelvek különbözőségét jelenti, a tudományok szintjén visszájára fordul: a tökéletes, és ezért az egyetlen rendet képviseli. Így — bezárva a kört — azonosul a természetessel, legalábbis a természetesnek azzal az aspektusával, hogy szintén univerzális és egyetlen rendet alkot.

Ennek alapján nem tűnik most már ellentmondásnak, hogy a XVIII. században annyit beszéltek a francia nyelv „természetességéről”, s hogy a nyelvek tökéletességét — a nyelvekét, melyek *mesterségesek!* — azon mérték, mennyiben képviselik a „természetes rendet”. Az a „természetes rend”, melyre a viták során gondoltak, *per definitionem* nem lehet az analízátlan gondolkodásé, a szimultán reprezentációé. Éppen ellenkezőleg: a gondolkodás tökéletesen végigvitt analízisének, a szukcesszivitás és a kombinatorika tökéletes és univerzális formájának a rendje, mely már a tudomány. Pontosan ebben a szellemben jelenti ki Condillac, hogy „egy jól kifejttet tudomány nem más, mint egy jól megalkotott nyelv”.⁴⁴ Tudományelméletének tanúsága szerint a szeme előtt lebegő tökéletes nyelv az algebra, mely példázza, hogy „a tudományok haladása egyedül a nyelvek haladásától függ”.⁴⁵

A „természetes” és a „mesterséges” közö ékelődik az a mező, melyben kibontakozik „a nyelvek géniusza”. E fogalomnak a condillaci nyelvelméletben ját-

⁴³ A. Smith: *Considération sur l'origine et la formation des langues*; VI, 313.

⁴⁴ Condillac: *La langue des calculs*; „Oeuvres”, II, 420.

⁴⁵ Condillac: *La logique*; „Oeuvres”, II, 409.

szott szerepét Rosiello domborította ki.⁴⁶ A chomskyánus nyelvészettörténeti koncepcióval vitázva joggal húzta alá, hogy a „nyelvek géniuszának” fogalma, mint a felvilágosodás jellegzetes terméke, szemben áll a racionalizmus univerzalizisztikus és innatista szemléletével, konceptuális keretet szolgáltatva a nyelvek empirikus sokféleségének és egyedi jellemvonásainak értelmezéséhez.

Igazság szerint már a condillac nyelvkonceptió kiinduló gondolata problematikussá teszi a „természetes szórendet”. Ha a gondolkodás szimultán és tagolatlan művelet, s csak maga a nyelv visz bele szukcesszív rendet, eleve elcsúszik annak a lehetősége, hogy ideáink között van valamilyen kötelező sorrend, melyet egyes nyelvek mondatai hűen tükröznek, s melytől más nyelvek mondatai elszakadnak.

Condillac nyíltan is szembeszáll a „természetes szórend” koncepciójával, illetve — ami ezzel problémátörténetileg egyet jelent — a francia nyelv „természetességének” hiedelmével: „Azzal hízgelünk magunknak, hogy a franciának az antik nyelvekkel szemben megvan az az előnye, hogy a szavakat úgy rendezi el a beszédben, ahogyan az ideák a szellemben maguktól elrendeződnek.” Ezzel a tétellel szemben egy teljesen spekulatív és tarthatatlan történeti hipotézisre támaszkodik, melynek értelmében a nyelv először nevekből állt, később pedig, amikor a primitív emberek már mondatokat alkottak, a természetes körülmények azt követelték, hogy először az ige vonzatát, majd az igét mondják ki, és legutoljára tegyék az alanyt. Az viszont, amit ennek alapján megállapít, kevésbé hangzik naivan: „Amit itt természetesnek hívnak, az a nyelvek géniuszától függően szükségszerűen változik.”⁴⁷

A nyelvek géniusza a népek jellemével van összefüggésben, ez utóbbit pedig egy természeti és egy történeti tényező, a klíma és a kormányzat határozza meg. Az előbbi azonban csak „egy szükséges feltétel”, egy igen tág lehetőségzférát alkot, nem „oka” tehát „a mesterségek és tudományok fejlődésének”. Ily módon a történeti tényező lép előtérbe, bár Condillac nem pontosítja a kormányzati formák, a népek jellege és a nyelvek géniusza közti összefüggésekre vonatkozó gondolatait. Ezt helyette Rousseau fogja majd megtenni. Elemzésében inkább a fordított irányú hatásokra van figyelemmel, azt vizsgálva, hogy a nyelvek géniuszától mennyiben függ a különböző szellemi tevékenységek, a költészet, a tudomány, a filozófia területén a talentumok, a „zsenik” megjelenése. Anélkül, hogy hipotéziseit részletesen tárgyalnánk, megalapozottan mondhatjuk: Condillac a romantika néhány nagy témáját előlegezi. Olyan elgondolásoknak a gyökerei, mint amilyenek a nyelv „Weltbild”-jének, a nyelv által meghatározott világnépeknek a fogalmában tükröződnek, a felvilágosodásig nyúlnak vissza, ami — mint Rosiello is leszögezi — arra figyelmeztet, hogy a felvilágosodás és a romantika közti összefüggéseket jó néhány kérdésben differenciáltabban kell megrajzolni.⁴⁸

Ha pusztán nyelvelméleti síkon maradunk, szembeötlik, hogy a „nyelvek géniusza” nem merül ki a különböző szórendi megoldásokban. Bár az inverzió körüli viták nagyban hozzájárultak a nyelvek egyedi jellegzetességeinek mint problémának a tudatosításához, és Condillac is az inverziók vizsgálatából indít, végül is szemantikai kritériumok válnak döntővé: „... minden nemzet számára természetes, hogy ideáit sajátos géniuszának megfelelően kombinálja, s hogy a

⁴⁶ Rosiello: *Linguistica Illuminista*; „Il Mulino”, Bologna 1967, 79—92 (a továbbiakban: Rosiello).

⁴⁷ Condillac: „Oeuvres”, I, 92.

⁴⁸ Rosiello, i. m. 82.

fő ideák bizonyos alapjához különböző mellékideákat fűzzön . . . Ezek a kombi-
nációk, melyekre a hosszú használat jogosít fel, alkotják egy nyelv génuszát.”⁴⁹
Locke-nak a nyelvek különbözőségére vonatkozó megállapításai és Du Marsais
alapjára helyezve — a maguk fogalmi kifejeződését.

¶ Az egyes nyelvek — melyek ugyanannak a gondolati anyagnak különböző
analízisei — két szélső pont által meghatározott skálán helyezhetők el. E skála
nem egyszerűen az empirikusan létező nyelveket tartalmazza, hanem meghatá-
rozza az egyáltalán *lehetséges* nyelveket. A nyelvek ugyanis — s ez nyilvánvaló-
an nem empirikusnak, hanem logikailag szükségszerűnek szánt állítás — nem
rendelkezhetnek egyszerre ugyanazokkal az előnyökkel; vagy a képzelet ser-
kentésére, vagy az analízisre, a gondolati pontosságra alkalmasak elsősorban.
„Az analízis és a képzelet két annyira különböző művelet, hogy rendszerint
akadályozzák egymás fejlődését.”⁵⁰ A francia pl. „konstrukcióinak egyszerű-
ségével és tisztaságával”, tehát az analízisre való alkalmasságával tűnik ki, míg
az antik nyelvek inverziói a gondolati világosság rovására a képzelet mozgását
segítették elő. Innen adódik, hogy a modern filozófia felülmúlja a régit, a mo-
dern költők viszont alulmaradnak antik elődeikkel szemben. A nyelveknek ez
a logikai tipizálása egyben egy fejlődési sor felvázolását is jelenti, ami nemcsak
Vico hasonló elképzeléseivel mutat rokonságot, s nemcsak Rousseau-t vagy
Diderot-t befolyásolja, hanem ismét a romantika szemléletmódját előlegezi.
A képzelet és az analízis condillaci szembeállítását leginkább a szenvedély és az
ész konfliktusának rousseau-i elméletében tér vissza, azzal a különbséggel, hogy
míg Condillac egy olyan nyelvnek adja a pálmát, mely a két szélsőpont között
középen található, addig Rousseau-nál a másik oldalra, egyértelműen a szenvedé-
lyek javára billen a mérleg. Az a mezsgye, mely Condillacot a nyelvek érték-
kritériumaiban Rousseau-tól elválasztja, már az egész „klasszikus” episztemo-
lógiai struktúra törésvonalát jelzi.

E probléma szálait e helyütt el kell ejtenünk. Amit most szemügyre kell ven-
nünk, az az, hogy az analízis-elmélet hogyan befolyásolja az általános gramma-
tika feladatainak, tudományos-metafizikai státuszának felfogását. A gramma-
tika az a tudomány, „mely az analitikus módszer alapelveit és szabályait tanítja”
— mondja Condillac, levonva a következtetést abból a tételből, hogy a nyelvek
megannyi analitikus módszert képviselnek, és alátámasztva azt is, amit Fou-
cault-vel egyetértésben mondtunk, azt nevezetesen, hogy az általános grammati-
ka tárgya nem maga a nyelv és nem maga a gondolkodás, hanem a beszéd szuk-
cesszív rendje (az analízis — mint láttuk — maga a szukcesszivitás). Ehhez
hozzáteszi, hogy van általános és különös grammatika, s az előző „azokat a
szabályokat tanítja, melyeket az a módszer minden nyelv számára előírt”.⁵¹
Az általános grammatikának ez a meghatározása nem jelenti, hogy Condillac
és a XVIII. sz. grammatikusai szerint csak egy általános grammatika van, mely
a nyelvek általános törvényszerűségeit vizsgálja. Ellenkezőleg: minden nyelv-
nek megvan a maga általános grammatikája, mely az illető nyelvet annyiban
tárgyalja, amennyiben a gondolkodás analízisének *egyik* módszere. Ha a gon-
dolkodás analízisének különböző útjai lehetségesek, s ha az egyes nyelvek ezek
egyikét képviselik, jogos hogy rendelkezzenek a maguk általános grammatiká-

⁴⁹ Condillac: „Oeuvres”, I, 103. A francia nyelvben mindig a magánhangzók a fő hangok, a magánhangzók a fő hangok, a magánhangzók a fő hangok.

⁵⁰ Uo. 102.

⁵¹ Condillac: Cours d'études..., II; „Oeuvres”, I; 443. A francia nyelvben mindig a magánhangzók a fő hangok, a magánhangzók a fő hangok.

jával. Innen fakad az „általános” és a „filozófiai” grammatika egyre érezhetőbbé váló megkülönböztetése. Míg az előbbinek a gondolkodás *egyfajta* analizésével van dolga, addig az utóbbi „az összes nyelv grammatikája”.⁵² De a „filozófiai grammatika” programjába az is belefér, hogy túl a gondolkodásnak az egyes nyelvek által végrehajtott artikulációján, megállapítsa azt a tökéletes rendet, melyet az univerzális nyelv képviselne.

Visszatérve az univerzális nyelv problémájára, pontosabban arra, hogy mi lehet a helye az univerzális nyelv hagyományos eszméjének a condillac-i rendszerben, arra kell felhívni a figyelmet, hogy nincs ellentétben a „nyelvek géniuszának” problematikájával. Egy univerzális nyelv a gondolkodás abszolút végigvitt analizise lenne, ami a gondolkodás és a nyelv teljes és végső egybeesését jelentené, nem abban az értelemben, hogy a nyelv redukálná a gondolati reprezentáció szimultán egységére, hanem abban az értelemben, hogy a gondolkodás oldódna el az egyidejűség rendjétől, s változna maga is az elemek lineáris és kombinatorikus rendjévé, nyelvivé. Ha tehát — mint láttuk — „egy jól kifejlesztett tudomány nem más, mint egy jól megalkottott nyelv”, akkor azt a Leibniz-re emlékeztető tételt is el kell fogadni, hogy „a gondolkodás egész művészete a helyes beszéd művészetére redukálódik”, s „beszélni, gondolkodni . . . alapjában véve ugyanaz a dolog”.⁵³ A tudomány, a gondolkodás és a nyelv azonosságát — mint várható — az analizis biztosítja, az analizis teremti meg ugyanis a nyelveket, a mesterségeket és a tudományokat.

A nyelvnek a gondolkodásra gyakorolt konstitutív befolyása, tehát olyan értelmű befolyása, hogy a gondolkodás válik nyelvvé, elemeinek szukcesszív rendjévé, a hang-nyelvek kialakulásától kezdve érvényesülő tendencia, melyet egy univerzális nyelv csak teljessé tenne. A gondolkodást különbözőképpen analizáló nyelveink, és az univerzális nyelv között csak mennyiségi, és nem minőségi különbség lenne. A hang-nyelv konstitutív szerepét Condillac világosan kimondja: „úgy tűnik, hogy ezek a nyelvek, melyek második természetünké váltak, lelassítják minden képességünk cselekvését. Nem rendelkezünk többé azzal a szempillantással, mely átfogja a dolgok sokaságát, s nem láthatunk másképp, mint ahogy beszélünk, azaz szukcesszíve.”⁵⁴

Az a folyamat, mely a vázolt fokozatokat egymásból létrehozza — immár összefoglalva —, a következőképpen írható le. Kezdetben van az abszolút természetes nyelv, mely a gondolatokat még analizálatlanul fejezi ki. Ezt követően a gesztus-nyelv és a hang-nyelv — a természetes analógiákra támaszkodva — végrehajtja a gondolkodás analizését. Ezen a ponton különböző nyelvek jönnek létre, melyek csak tökéletlenül és különböző mértékben, sajátos géniuszuknak megfelelően teljesítik ezt a feladatot. Végül a tudományok (az algebra) formájában megjelenik a tökéletes nyelv. A nyelv „természetessé” válik abban az értelemben, hogy a természetes rend abszolút hű tükörképe lesz, a gondolkodás pedig „mesterségessé” válik, hiszen ennek a tökéletes nyelvnek a közegében jelenik meg, sőt — mint láttuk — ezzel azonosnak mutatkozik.

A fejlődés e különböző fokozatai a nyelv konstitutív szerepének más és más formáit mutatják. A középső stádiumban — a hang-nyelvek, a köznyelv szintjén — a nyelv a tévedések forrása, míg a fejlődés utolsó állomásán maga az igazság, a helyes gondolkodás. A köznyelv paradoxona, hogy a természetes nyelv-

⁵² D. Thiébauld: „Grammaire philosophique”, I, Párizs 1802, 6.

⁵³ Condillac: *La logique*; „Oeuvres”, II, 402.

⁵⁴ Condillac: *Cours d'études...*, I; „Oeuvres”, I, 430.

ből kiemelkedve lehetővé teszi ugyan a gondolkodás analízisét, de eltéveszti az igazságot. Tehát — az algebrahoz hasonlóan — az eredeti természetes nyelv is „megfelelőbb” a gondolkodás számára: ahogy távolodunk tőle, úgy szaporodnak hamis vélekedéseink, előítéleteink. A köznyelv tökéletlenségét már az is mutatja, hogy nem egy nyelv létezik. Ebben eleve benne van, hogy itt a mesterséges vagy az intézményes a konvencionálissal jár együtt. A konvencionálás — s ez ismét csak a köznyelv paradoxona — abból fakad, hogy az intézményes jelek az analógia révén a természetet utánozzák. Az analógiát ugyanis a hasonlóság törvénye irányítja: a dolgok pedig különböző vonatkozásokban hasonlítanak egymásra, így különböző analógiák segítségével ragadhatjuk meg őket, adhatunk számukra jeleket. A legjobb eset az, amikor egy nyelv a maga útját követi, tehát a már egyszer megvalósított analógia logikáját folytatja. Nyelveink azonban hatnak egymásra, máshonnan kölcsönzünk új szavakat, melyekben már nem ismerhetjük fel az analógiát. E keveredés eredménye a teljes zűrzavar. „A jó metafizika — mondja Condillac a vázolt gondolatmenetnek megfelelően — a nyelvek előtt kezdődött” („nyelveken” itt a köznyelvet érti), „és a metafizika akkor lett tudomány, mikor megszűnt jónak lenni.”⁵⁵

A „második stádium” szintjén — mint látható — egy Maupertuis-re emlékeztető nyelvkritikával van dolgunk, melynek lényege a nyelv és a metafizika kritikájának összekapcsolása: a „rossz” metafizika a „rossz” nyelvnek, vagyis a köznyelvnek a következménye. (Condillac itt Maupertuis tanítványának mondja magát, akinek könyveit azért ajánlja olvasásra, mert a „világos és precíz” gondolkodás „mcdelljei”.)

A mesterséges jelek annyiban is konstituálják a gondolkodást, hogy bennük gyökereznek a gondolkodás logikai műveletei. A szellem eredeti tevékenységében az ítézés mint szimultán aktus egyszerre észlelés és állítás: az észlelés és az állítás a szellem egy és ugyanazon művelete. Csak a mesterséges jelek használatának köszönhetjük, hogy képesek vagyunk az állítás önálló, az észleléstől elkülönített műveletére, s mondatot tudunk alkotni. Ha nem lennének mesterséges jeleink, „nem lenne módszerünk, következésképpen nem szereznénk ismereteket”⁵⁶

Ezek az állítások — akár csak Du Marsais-nál — ellentmondanak annak a feltevésnek, hogy a gondolkodás előzetesen létezik a nyelvhez képest. Ha a mesterséges jelek nélkül nem szerezhetnénk ismereteket, s ha még a módszert is ezek szolgáltatják, mindaz, amit gondolkodásnak nevezhetünk, a nyelvtől függ. Ismét látjuk tehát: Condillac felismeri azt a szerepet, melyet a nyelv magában a megismerés folyamatában játszik.

Az egyéni pszichikus tevékenységeknek az az abszolutizálása azonban, mely mind a szenzualista, mind a racionalista koncepcióban közös, a nyelvnek a megismerésben játszott aktív szerepével kapcsolatos felismerést egy másik véglet irányába csúsztatja. Ezt már a fentebbiek is mutatják. Az idézett eszmefuttatásokban ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy a gondolkodás nyelvi gondolkodás, hanem arról, hogy a nyelv a végső és alapvető mozgatója, strukturálója az ismeretszerzés folyamatának: a nyelv maga a módszer. Condillac ezzel eltúlozza a nyelv gondolkodásformáló szerepét. Egymással ellentétesnek mutakozó kijelentései arra figyelmeztetnek, hogy nem tud kitörni a nyelv és a gondolkodás viszonyával kapcsolatos hamis dilemmából. Azt a tételt, melyet

⁵⁵ Condillac: *La logique*; „Oeuvres”, II, 400.

⁵⁶ Condillac: *Cours d'études...*, II; „Oeuvres”, I, 440.

az ember és a nyelv társadalmiságát helyesen koncepcionalizáló filozófiai elmélet úgy fogalmazza meg, hogy azért tudunk önmagunkhoz beszélni, tehát gondolkodni, mert tudunk a többiekkel beszélni („a nyelv a kommunikáció eszközeként a gondolkodás eszköze”), a felvilágosodás — Condillac felismerései ellenére — csak visszajáról vallhatja magáénak: „azért tudunk a többiekkel beszélni — mondja a „Grammatiká”-ban maga Condillac —, mert tudunk magunkkal beszélni”.⁵⁷

A nyelv és a gondolkodás viszonyáról alkotott felfogásnak az a variációja, mely konstitutív szerepet tulajdonít a nyelvnek, szintén olyan mozzanat, mely előrevetíti a romantikus nyelvfelfogást, sőt az etnolingvisztikai és a relativisztikus koncepciókat. A szakadék természetesen még így is mély a XVIII. század és a XIX. század nyelvelmélete között. A XIX. században a nyelv konstitutív szerepéről vallott nézetek feladják a monologizmust, s helyette — a német filozófia és a romantika hatására — egy többé-kevésbé irracionálisan felfogott közösség-fogalmat működtetnek. Aminek eredményeként a nyelv a „népszellem” kifejezőjévé, pontosabban: konstituálójává válik. Az egyes nyelvek egymástól gyökeresen különböző — a nép lelkületének megfelelő — világképeket határoznak meg. A XVIII. században az ész, a gondolkodás univerzalitása mindvégig megkérdőjelezhetetlen előfeltevés: „... az általában vett gondolkodás minden emberben ugyanaz ... mindenkiben ugyanolyan módon tevődik össze és bomlik alkotórészeire”.⁵⁸ Bizonyos, hogy az egyes nyelvek a gondolkodás analízisének eltérő módszereit képviselik, de — mint láttuk — a különbségek fokozatiak, s mindegyik az egyetlen univerzális módszerre, a tökéletes kombinatorikus rendre vonatkozatható. Az alap: minden egyes önmagába zárt emberi individuum pszichikus felépítésének eleve meglévő, a természetben gyökerező azonossága.

A mondottak jól mutatják, hogy a nyelv keletkezésének és a nyelvnek mint a gondolkodás analízisének problémája mennyire egységes elméletet alkot. Attól kezdve, hogy a gesztus-nyelv a gondolkodás analízisére az első példát adta, a kezdetben puszta „kiegészítésként” megjelenő hang-nyelv differenciálódása az analízis elmélyülésének újabb és újabb lépcsőfokát hozta létre.

Az analízis az ideák megkülönböztetését és minden lehetséges vonatkozásban való összehasonlítását foglalja magában, maga után vonva az általánosítás és az absztrakció egyre magasabbra ívelő folyamatát. A folyamat már az érzékek szintjén beindul, mert a tárgyak minőségeinek elkülönítésével minden érzék „részekre bont”. Az általánosítás alulról fölfelé irányuló mozgásának megfelelően első ideáink egyediek, majd általánosok, végül nemeknek alárendelt fajokká válnak. Ideáink kialakulásának van tehát egy szükségszerű történeti rendje, s ennek megfelel az a sorrend, mely a dolgok megnevezésében nyilvánul meg.

A nyelv — az általánosítás fonalán haladva — artikulálja a tapasztalatot. A „klasszikus” nyelvelméletben a Port-Royal-tól kezdve teljes egészében a névszók hordozzák az artikuláció funkcióját, részint a fajoktól a nemekig haladó általánosítás, részint a szubsztanciák és akcidenciák határvonalai mentén. A nyelv a felosztásoknak és osztályozásoknak a statikus világra vetített hálója: merev, taxinómia. Történetileg elsődleges rétegét ennek megfelelően a névszók, ezen belül is a főnevek alkotják. Az a hipotézis, hogy a nyelv először csak nevekből állt, a felvilágosodás egész történetében fontos szerepet játszik: összefügg a

⁵⁷ Condillac: „Oeuvres”, I, 442.

⁵⁸ Uo. 443.

nyelvelmélet szerkezetével, és végső soron magával a statikus világgéppel. Vita tárgyát legföljebb az képezi, hogy az első nevek közös főnevek vagy tulajdonnevek, önkényesek vagy pedig valamiképpen — a dolgok, illetve a szenvedélyek által — motiváltak-e stb. Ezen a kereten Rousseau lép túl, amikor — előlegezve a humboldti dinamikus koncepciót — az első szavaknak mondatértéket tulajdonít: az emberek „először minden egyes szónak egy teljes mondat értelmét adták”.⁵⁹

A főntebbi premisszáknak általában megfelel az az elképzelés, hogy az első nevek tulajdonnevek voltak, és a dolgok összehasonlításával — névátvitel révén — lettek kollektívek, mint ahogyan A. Smith is vallja: „A tulajdonneveknek minden egyes tárgy különös megjelölésére való meghatározása, vagyis a szubsztancia-nevek kiválasztása talán az egyik első lépés egy nyelv kialakulásában.”⁶⁰ Azon a komplexebb felfogáson belül, mely az első szavakban teljes mondatokat lát, Rousseau is hasonlóan okoskodik, amelletttörve lándzsát, hogy az alanynak és az attributumnak a mondaton belül létrejött differenciálódása után „a főnevek először csak tulajdonnevek voltak”.⁶¹

Condillacnak nem egészen ez a gondolatmenete. A fõntiekból következik, hogy szerinte is az artikuláció funkciója, s ennek megfelelően a névszók megjelenése az elsődleges, de nála közbeiktatódik egy szakasz, melyben a nevek még nem a dolgokra, hanem az érzésekre és szenvedélyekre vonatkoznak. Aminek az az egyik alapja, hogy a dolgok természete és a nyelv közé iktatja a látszatok, a vélemények, az elõítéletek és tévedések közeget. Álláspontjának másik faktora az, hogy — mivel az emberek először saját benyomásaikat figyelték meg — az érzelmekez kifejező artikulálatlan akcentusok lehettek az első nevek, melyek először teljesen természetiek voltak, s csak a különböző artikulációk módosító hatására váltak észrevétlenül mesterségesekké. A nyelvek prozódíaja először egyfajta ének volt — vonja le a Rousseau-ra nagy hatást gyakorló következtetést.

Miután az emberek megfigyelték benyomásaikat, figyelmük szükségszerűen érzékszerveikre és az azokra hatást gyakorló tárgyakra tevődött át, ezekre alkalmazva az immár meglevő neveket. A hangok még ebben a stádiumban is a gesztus-nyelv kiegészítői voltak, s csak a fő ideákat kifejező szavak kicsiny kollektíóját foglalták magukban. A gondolat teljes kifejezéséhez akkor még a gesztusok szolgáltatták a járulékos ideákat: a rámutatások ekvivalensek voltak a későbbi személyes névmásokkal, melléknevekkel, prepozíciókkal, és — mint korábban láttuk — az állítás művelete sem lépett túl ezen a szinten.

Abból kiindulva, hogy az „érzéki szubsztanciák”, az egyedi dolgok a valóságos létezők, Condillac levezethetőnek véli a főnevek történeti elsőbbségét, de ezeket „strukturálisan” is a nyelv legfontosabb szavainak tartja, mivel az érzéki világ taxonomikus funkcióját képviselik. Rajtuk kívül a melléknevetek, a prepozíciókat és az egyetlen lét-igét tekinti a nyelvben nélkülözhetetlennek, ami egyben a Port-Royal tradíciójának ellentmondásos továbbélését is mutatja.

A lét-ige condillaci elemzésének tulajdonképpeni problémája a kopula funkciója és az általában vett létezés kifejezése közti feszültség. A főnevek történeti elsőbbségének hipotézise feltételezi a nyelvnek egy olyan állapotát, amikor az ige, s ezzel az ige mondatalkotó funkciója még nem jelent meg. Ez ellentmonda-

⁵⁹ Rousseau: Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes. „Oeuvres”, I, 543.

⁶⁰ A. Smith: VL, 307.

⁶¹ Rousseau: Discours...; „Oeuvres”, I, 544.

ni látszik a lét-ige nélkülözhetetlenségéről szóló tételnek. Az ellentmondást az oldja fel, hogy a primitív nyelv, mely csak főnevekből állt, a gesztus-nyelvvé elválaszthatatlan egységben működött, s a járulékos ideákat az utóbbi szolgálhatta. A primitív nevek a gesztusok révén szerveződtek mondatokká. Rousseau-nál a probléma ki is iktatódik azáltal, hogy a legelső szavak mondatok voltak. Így ugyanis magától elesik az a metafizikus kérdés, hogy melyik szófaj született meg előbb és játszik nagyobb szerepet a nyelv konstituálásában.

Condillac a lét-igét nem annyira a kopula funkciójában, hanem a létezés kifejezésekként, az egzisztenciális állítások összetevőjeként elemzi. Az a nézete, hogy az észlelés és az állítás a szellem egy és ugyanazon művelete, ennek a problémának a vonatkozásában nyeri el teljes értelmét. Szerinte egy tárgyat észlelni a szellem számára önmagában annyi, mint létezését állítani, s ha egy tárgynak nevet adunk — ami a tárgy észlelését implikálja! — szintén az állítás műveletét hajtjuk végre. Tekintsünk el attól, hogy az egzisztencia itt meglehetősen differenciálatlan fogalomként jelenik meg: különböző logikai síkjai, valamint a grammatikai és logikai szempontok nincsenek szétválasztva. Mást jelent azt mondani, hogy az egzisztencia *grammatikailag* predikátum, s ismét mást jelent, ha azt mondjuk, hogy *logikailag* predikátum. Az utóbbi esetben számtalan probléma vetődik fel. Amit Condillac mond, az így is jelzi, hogy ez egzisztenciális állítások valamiképpen más típusúak, mint a „normális” szubjektum-predikátum szerkezetű állítások, a „lenni” ige másképpen viselkedik az előbbieken, mint az utóbbiakban. Egy egzisztenciális állításban „nem tesz semmit a szubjektumhoz”, hisz a szubjektum nevének kimondása — mint maga Condillac sugallja — már a szubjektum létezésének állítása. S ez jelez még valamit, amiről a modern nyelvanalízis a referenciális aktus vizsgálatakor ad számot. A referenciális funkció a mondat alanyának az a funkciója, hogy megjelöli, kiemeli, azonosítja azt a tárgyat, melyről beszélünk, melyről állítunk valamit. Sikeres teljesítésének egyik feltétele az „egzisztencia-feltétel”. Amikor az alany szerepét játszó szót vagy szintagmát kiejtjük, feltételezzük, preszupponáljuk annak a tárgynak a létezését, amelyre a segítségével referálunk. A referenciális aktust a nyelvanalízis emellett *önálló beszédaktusnak* ábrázolja. Condillacnak az a kijelentése, hogy a névadás már állítás, ebben a formában persze rendkívül rudimentális, de olyan jelenségre utal, melyről valamilyen formában — azzal tehát, hogy a referencia *önálló* aktus — egyáltalán számot adhatunk.

Ha a condillaci elemzésnek azt az oldalát tekintjük, hogy egyben történeti hipotézis is, természetesen nyilvánvaló: nem *bizonyítja* a maga tételét, vagyis annak a nyelvi állapotnak a létezését, melyben csak főnevek voltak, sőt indirekten a mondat-alkotás funkciójának kiküszöbölhetetlenségére utal. Maradjunk azonban Condillac logikáján belül, mely egyedül azt a kérdést engedi meg, hogy mi a lét-ige *jelentése*, milyen mentális entitásra vonatkozik. Ez a kérdés azonosulni látszik azzal a problémával, hogy miként jött létre a lét-ige, mint az állítás funkcióját az észlelésből kiemelő és elménk külön műveletévé tevő nyelvi elem, illetve: miként jelent meg a létezés nyelvi kifejezése.

A lét-ige levezetésére az absztrakciók és a szellemi műveletek neveinek magyarázatával összefüggésben kerül sor. A „figyelem”, a „reflexió”, a „képzelet”, a „gondolat” az egyes nyelvekben átvitt értelmű kifejezések, melyek eredetileg érzéki jelentésben használatosak. Érzéki kép mivoltukban ábrázolják elménk műveleteit.

Érzékszerveinkre két állapot jellemző: egyik esetben közömbösen fogadják be a tárgyról érkező hatásokat, a másik esetben cselekvően viselkednek, hogy

inkább az egyiket, mint a másikat fogadják be. A „látni” és a „nézni” különbsége utal pl. a két állapotra. De a hallás is „ismeri” ezt a megkülönböztetést, mint a „hallani” és a „hallgatni” kifejezések mutatják.

Miután ugyanazok az állapotok különböztethetők meg több érzékszerv esetében, lehetőség nyílik arra, hogy összehasonlítsuk őket, s a hasonlókat közös névvel illessük. Azt, ami a „nézni” és a „hallgatni” kifejezések által jelölt érzékszervi állapotokban közös — az érzékszervek aktív állapotát tehát —, egy külön szóval, adott esetben a „figyelem” szóval jelölhetjük meg. A „figyelem”, mint elménk egyik műveletének kifejezése, úgy született meg, hogy eredetileg egy érzékszervi állapotot jelölt.

A lét-ige — s tegyük hozzá: a létezés ideája — szintén az érzékszervek állapotainak megfigyeléséből származik. Ahogyan a „figyelem” szót az érzékszervek tevékenységének megjelölésére vezetjük be, miközben a látás, a hallás és a tapintás során „figyelmesek” vagyunk, úgy „a lenni szót annak az állapotnak kifejezésére választották, melyben akkor található minden egyes szerv, amikor cselekvés nélkül fogadja be a tárgyak által keltett benyomásokat. Ebben a feltevésben világos, hogy a *lenni* a szemhez kapcsolva azt jelenti, hogy *látni*, a fülhöz kapcsolva pedig azt, hogy *hallani*.”⁶²

A *lenni* szó az összes benyomás közös nevévé vált, s mint az érzékszervekben megfigyelhető történések kifejezője, alkalmas lett arra is, hogy kifejezze azt, ami a lélekben történik. Amikor elvonatkoztatjuk az érzékszervektől, s önmagában ejtjük ki, „annak színönimájává válik, amit úgy hívunk, hogy *érzéketekkel bírni, érezni, létezni*”.⁶³

Condillac magyarázata megerősíti azt az észrevételünket, hogy amikor a lét-igét a Port-Royal-hoz hasonlóan az egyetlen nélkülözhetetlen igének tartja, nem a Port-Royal által vizsgált kopula-funkcióban, hanem a létezés általános fogalmát kifejező funkciójában tekinti. Mivel az állítás és a létezés kifejezése az érzékszervi állapotok explicitté tétele csupán, ez magyarázatot ad arra, hogy miért tételezhet fel a nyelv fejlődésében egy olyan szakaszt, melyben csak főnevek voltak használatosak. A fenti gondolatsorban azonban az is rendkívül figyelemre méltó, hogy magát a lét-fogalmat honnan eredezteti, s miként értelmezi. A létezés-t, mint láttuk, az „érzéketekkel bírás”, az „érzékelés” ekvivalensének veszi, amivel a lét-kategóriát a szubjektum közegében helyezi el, alapvetően szenzualista értelmezést és pszichologista magyarázatot adva neki.

A lét-igével és a lét-kategóriával kapcsolatos condillac-i fejtegetést két irányban is „olvashatjuk”. Amellett, hogy vehetjük a lenni ige levezetésének, tekinthetjük úgy, mint magának a lét-kategóriának a „lenni” ige elemzése révén történő megvilágítását. Az utóbbi esetben nem egyszerűen egy nyelvi jelenség magyarázatáról van szó, hanem annak a példájáról, hogy miként válik a nyelv-analízis általános filozófiai problémák tárgyalásának közegévé. A filozófiai problémáknak a nyelvi-szemantikai analízisre való visszavezetése — amiben a kezdeményezést oly szívesen tulajdonítják a XX. századi angol filozófiának — a XVIII. század „normális” módszere.

⁶² Condillac: *Cours d'études...*, II; „Oeuvres”, I, 446.

⁶³ Condillac: „Oeuvres”, I, 447.